

kommer til alt, den grådige altfavnende mangfoldighed«. »Danmarks Senmiddelalder« afspejler denne mangfoldighed, for man kan ikke behandle det som homogent, der ikke er det. Men vi kan da forsøge at »samentænke«.

På bogens omslag er gengivet en bleg, blodfattig Magnus Petersen-akvarel af kalkmaleriet »Livets hjul« i Tingsted kirke. Igen er døden det sikre, men motivet kan afføde spørgsmålet, om det

går opad eller nedad for dansk middelalderforskning på et tidspunkt, da flere af dem, der længe har tegnet faget, håber på afløsning. Kort sagt, er det skumring eller gry? Digteren fortsatte: »Derpå må I unge svare«. Man kan konstatere, at det har mange af dem gjort på en overbevisende måde med deres bidrag til bogen. Krise – for hvem? Ikke for middelalderforskningen, den trives.

Landboreformerne – kontinuitet eller revolution

Af Peter Fibiger Bang

Bo Johansen: *Kontinuitet og vækst. Landbrugets strukturelle udvikling på Falster 1760-1810. En historisk-statistisk undersøgelse.* (Landbohistorisk Selskab, 1994). 153 s., 88 kr.
 Thorkild Kjærgaard: *The Danish Revolution 1500-1800. An Ecohistorical Interpretation. Studies in Environment and history.* Translated by David Hohnen. (Cambridge University Press, 1994). 314 s., 35 £.

Siden jubilæet for Stavnsbåndsløsningen i 1988 har vi set en lang række afhandlinger om landboreformperiodens danske landbrug. Den mest markante og kontroversielle af disse var Thorkild Kjærgaards disputats *Den danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*, der nu er udkommet i en engelsk udgave, og samtidig har vi gennem Landbohistorisk Selskab fået Kjærgaards tidligere elev Bo Johansens besvarelse »Kontinuitet og vækst« af en prisopgave udskrevet på Københavns Universitet i forbindelse med føromtalt jubilæum.

Kjærgaards disputats fremlagde den

opfattelse, at Danmark omkring 1750 befandt sig i en økologisk krise med overgræsning, udpining og nedbrydning af jorden, rovdrift på skoven og brændselsmangel forårsaget af en meget kraftig befolkningsvækst i lighed med u-landene i dag. Denne tog man fat på at løse gennem en driftsomlægning, der betød en opdyrkning af overdrevene med den kvælstøfsfikserende foderafgrøde kløver og afvanding af markerne, hvorigennem både græsningsproblemer og udpiningsproblemer blev løst, samtidig med at produktionen voksede i hidtil uset omfang. Sideløbende hermed løste man brændselsproblemerne ved en import af kul og jern, og derigennem hindredes nedbrydningen af skoven. Denne omlægning var ved at være fuldført omkring år 1800 og havde ændret de sociale styrkeforhold i statsmagts og gårdmændenes favør. Disse gennemførte i omlægningens slutfase landboreformerne for at befæste deres nyvundne styrke på bekostning af godsejerne og husmændene og til skade for Danmark, der ændredes fra et decentralt socialt ansvarligt samfund til et benhårdt libe-

ralt samfund med et tilhørende centralistisk bureaukrati. Der skal ikke her bruges plads på en længere gennemgang af Kjærgaards disputats, i stedet kan der henvises til anmeldelsen i *Historie Ny rk.* 19 (s. 737), til *Historisk Tidsskrift* 1992:1 og *Fortid og Nutid* 1992:1, hvor oppositionsindlæggene ved disputatsforsvaret blev bragt, og til et af de kommende numre af sidstnævnte tidsskrift, hvor undertegnede med udgangspunkt i bogen diskuterer økohistorie. Alene skal det bemærkes, at debatten afslørede alvorlige mangler i argumentation og kildegrundlag.

Jeg vil derfor først og fremmest holde mig til at vurdere den engelske udgave. Denne er undergået en række ændringer for at gøre den kortere. Disse består hovedsageligt i, at det store bilag med dokumentationen for kløverdyrkning i Danmark samt en række figurer og illustrationer er blevet udeladt, hvilket næppe har den store betydning for læsningen af bogen. En af udeladelserne forekommer dog uheldig. Det drejer sig om grafen, der på s. 149 i den danske udgave viser udskiftningsens kronologiske forløb i Jylland. Med den i hånden kunne læseren lettere vurdere holdbarheden af Kjærgaards totale omvurdering af udskiftnings- og selvejereformerne. For ham var de et spørgsmål om magt, ikke om produktion. Ifølge Kjærgaard skulle de nemlig være fulgt efter en driftsomlægning karakteriseret ved indførelsen af kløver og overdrevene opdyrkning og afspejle en heraf følgende styrkelse af gårdmandsklassen. Men sammenligner man grafen over udskiftningsens kronologi med Kjærgaards egen kortlægning af kløverens gradvise indtog i Danmark mellem 1775 og 1805, synes hans konklusion at vakle. Snarere ser kløverens indtog ud til at følge efter udskiftningen. Uden grafen forekommer det mig derfor, at læseren er frataget en vigtig mulighed for at kig-

ge Kjærgaard i kortene, særligt fordi bogens publikum næppe vil have noget synderligt kendskab til Danmark i reformperioden. Derudover er selve teksten også enkelte steder blevet forkortet, dels gennem egentlige udeladelser, dels gennem en let omskrivning. Men i det store og hele svarer brødteksten i de to udgaver dog til hinanden. Selve oversættelsen synes også at være blevet vellykket, så man bevarer indtrykket af Kjærgaards meget levende, sprudlende og engagerede danske prosa, der gør bogen til en fornøjelse at læse, også på engelsk. Naturligvis kan man finde unøjagtigheder i detaljen, men næppe nogen, hvor teksten væsentligt ændrer betydning. Det er derfor i hovedsagen blevet en vellykket udgivelse.

Alligevel savner man dog, når forfatteren nu faktisk enkelte steder var gået i gang med at redigere i teksten, at han så havde taget bladet fra munden og indarbejdet en stillingtagen til nogle hovedpunkter i den skarpe kritik, der fulgte i kølvandet på disputatsen, om ikke andet så i noteapparatet. Men det har der måske ikke været mulighed for? Savnet er særligt stort, fordi det billede, Kjærgaard i bogen giver af den øvrige forskningstradition i opgøret med denne, er groft forsimplet og sætter den i bås med forrige århundredes besyngelse af den oplyste enevældes liberale landboreformer, der forvandlede et dorskt, bagstræberisk fællesskabslandbrug til et dynamisk, ekspanderende individuelt driftssystem. Denne opfattelse begyndte dog allerede så småt at krakelere ved Stavnsbåndsløsningens 100-års jubilæum ved arbejder af Johannes Steenstrup og V. Falbe-Hansen (se Ole Feldbæk i *Historisk Tidsskrift* 1989:1), og med dette århundredes forskningsindsats inden for sociale og økonomiske forhold er der i de sidste 30 år begyndt at tegne sig et noget mere nuanceret billede. Men måske burde man snarere

takke Kjærgaard for at fastholde den hårde konfrontationslinje og samtidig forlægge slagmarken til et internationalt forum. Dermed har han vist vejen og efterladt en udfordring til den øvrige danske forskning om nu også internationalt at give sit bud på landboreformerne. Forhåbentligt vil dette med tiden kunne få dansk forskning til at orientere sig mere internationalt og inddrage de europæiske erfaringer i analysen af den transformationsproces, der udgør en af de væsentligste forudsætninger for nutidens samfund. Dette arbejde er knapt begyndt.

Mens vi venter på det, kan man passende rette opmærksomheden mod Bo Johansens meget interessante og ofte overraskende statistiske studie fra Falster. Som ovenfor nævnt er bogen oprindeligt en besvarelse af et prisspørgsmål udskrevet i forbindelse med stavnsbåndsjubilæet i 1988 med ordlyden »Det danske landbrugs strukturelle udvikling ca. 1760-ca. 1810.« Den er nu yderligere blevet gennemarbejdet, hvilket bl.a. har resulteret i, at mange af den oprindelige besvarelses tabeller er blevet omarbejdet til grafiske figurer, hvorved bogen er blevet behagelig overskuelig.

Som elev af Kjærgaard (jf. forordet) tager forfatteren sit udgangspunkt i den meget ensidige billede af dansk landboreformforskning som alt for reformvenlig. Årsagen til denne reformvenlighed finder han i det forhold »at det er sejrherrene, der skriver historien. Sejrherrene er i denne forbindelse reformtilhængerne« (s. 11). Dette har gjort sig gældende lige siden reformperioden, hvorfor mange af de vigtigste samtidige kilder er farvede i uheldig grad som fx landøkonomen Gregers Begtrups store beskrivelse fra starten af det 19. århundrede af Danmarks landbrug omkring 1800, der har domineret forskningens billede lige siden. Mens man måske nok kan være uenig i Bo Jo-

hansens billede af forskningen i dag, kan man næppe i synderlig grad diskutere hans vurdering af store dele af kildematerialet. For at befri sig fra dettes forudindtaget har Bo Johansen derfor sat sig for at fremskaffe »et statistisk materiale, der uafhængigt af tidens debat, kan vise nogle udviklingstendenser indenfor landbruget« (s. 11).

Men inden Bo Johansen går i gang med dette, opstiller han en model til beskrivelse af den strukturelle udvikling i landbruget fordelt på seks variable, nemlig landbrugsbefolkningen, landbrugenens størrelsesfordeling, det tekniske niveau, landbrugsproduktion, arrondering og driftsmåde samt besiddelsesmåde. Man vil naturligvis altid kunne diskutere, hvilke faktorer man skal inddrage i en model, men mon ikke der trods alt burde være blevet plads til godsejeren og hans påvirkning af bøndernes drift som en syvende variabel? Det forekommer i hvert fald undertegnede, at en sådan kvalitativ variabel ville kunne have bidraget til at sætte yderligere perspektiv på undersøgelsens mange interessante statistiske resultater. Det kan næppe overraske nogen, at Bo Johansen ikke har fundet det muligt at fremskaffe et sammenhængende statistisk materiale for landet som helhed, men har valgt at indskrænke sin undersøgelse til en del af Falster svarende til 1% af det samlede bønderhartkorn i Danmark, hvor det nødvendige kildemateriale var til stede. At der kan komme problemer omkring områdets repræsentativitet i forhold til resten af landet er så noget, man må tage med, men næppe kan gøre meget ved i første omgang. Hovedkilderne til undersøgelsen er folketællingerne fra 1769, 1787 og 1801 samt ca. 900 skifter fra området. Dem behandler han grundigt i undersøgelsens kapitel 2, og det lykkes ham overbevisende at nuancere den hidtil herskende opfattelse af problemerne i

forbindelse med udnyttelse af skifternes oplysninger, således at han gennem deres nettoaktiver kan få et rimeligt mål for den økonomiske udvikling. I det hele taget afslører afhandlingen en høj grad af metodebevidsthed, hvilket ses alene af det forhold, at afhandlingens første tredjedel er viet denne dimension, og det kommer naturligvis analysens resultater til gode. Dog kunne man måske have ønsket sig, at der var blevet gjort forsøg på at beregne usikkerheden på det statistiske materiale.

Så følger en række kapitler, der gennem en opdeling af perioden i 10-årsintervaller undersøger udviklingen i de strukturelle variable, hvorefter bogen afsluttes med et kort konkluderende kapitel. Heri skriver Johansen: »Hovedindtrykket af det statistiske materiale, der her er fremlagt, er vækst. Ikke alene i undersøgelsesperioden 1760-1810, men helt tilbage fra begyndelsen af 1700-tallet... Alt dette gjorde, at bondebrugene kunne gøre sig stadig mindre afhængige af klimatiske udsving, og behovet for de risikominimerende foranstaltninger, som det gamle dyrkningsfællesskab leverede, mindskedes ... Landbruget havde da nået et stade, hvor udskiftningen og de øvrige reformer ikke betød en revolution, men snarere en continuation, som skabte grundlaget for en fortsættelse af den vækst, der karakteriserede perioden forud« (s. 131). Hermed bekræfter han billedet, som efterhånden har vundet hævd, af et dyrkningsfællesskab, der langt fra var statisk, men var i stand til at udvide produktionen i takt med befolkningsvæksten. Samtidig maner han til besindighed i vurderingen af udskiftningens betydning for driften, idet han i den undersøgte fase ikke kunne dokumentere nogen overvældende effekt af udskiftningen. Først efter 10 år synes der at være nogle tegn på effekt og da særligt hos selvejerne. Om dette resultat ubetinget

kan overføres på landsplan, er dog langt fra sikkert. Udskiftningen på Falster kom sent i forhold til landet som helhed, måske fordi man allerede i mange år – sandsynligvis på foranledning af lensmand Joachim von Barnewitz – havde dyrket den kvælstofassimilerende afgrøde ærter, hvorfor man måske ikke i samme grad følte behovet for reformer (Kjærgaard da. udg. s. 72-74, eng. udg. s. 75). Desuden er Johansens vurdering af produktionens størrelse, som han også selv erkender, forbundet med stor usikkerhed, idet det kun for et mindretal af de undersøgte skifter var muligt at vurdere denne, nemlig kun 155 ud af 564. Dette gælder i særlig grad de to intervaller 1770-79 og 1780-89, hvori han konstaterer så stor vækst, at produktionen i den resterende undersøgelsesperiode fremstår som næsten konstant. Dermed bliver effekten af udskiftningen, der netop lå i slutfasen, meget lille. De to intervaller baserer sig nemlig kun på henholdsvis 16 og 7 belæg, hvilket næppe er nok til at udtale sig om produktionen i de to intervaller, når man betænker, at det undersøgte område dækker ca. 450 gårde. Alligevel konstaterer han: »Der synes dog at være en tendens til øget udsæd op gennem 1700-tallet, med en stærk stigning fra 1760'erne til 1780'erne« (s. 97). Her burde han have ladet sig nøje med første del af konklusionen. Endelig viste debatten i forbindelse med Kjærgaards undersøgelse af indførelsen af kløver i Danmark, at udskiftede landsbyer lettere var i stand til at reformere driften og indføre kløver (Karl-Erik Frandsen i *Fortid og Nutid* 1992:1). Mens der måske derfor kan spores en tendens til at undervurdere betydningen af udskiftningen i Bo Johansens materiale, er der dog ikke nødvendigvis tale om et brud med den for tiden dominerende opfattelse, som den fx er kommet til udtryk hos Ole Feldbæk i *Danmarks økonomi-*

ske historie 1500-1840 fra 1993 og i Claus Bjørns bidrag til *Det danske landbrugs historie* fra 1988. Faktisk synes den at bekræfte den opfattelse, at udskiftningen ikke bevirkede et produktionsboom fra dag til dag, men at der fulgte mange års eksperimenter og slid med hegning og overdrevsopdyrkning, før man fik fuld effekt. Således kan der være god grund til fremover økonomisk at skildre perioden mellem ca. 1750 og 1850 i sin helhed, i stedet for som oftest at lægge et skel ved lovreformernes ophør i 1800-tallets første årti. På den baggrund forekommer det derfor rimeligt at acceptere S.P. Jensens skøn (i *Bol og By* 1987:2) over kornproduktionens størrelse omkring 1800 til ca. 7 mill. tdr., hvilket ligger i den lave ende af, hvad man normalt har anslået netop under indtryk af reformernes formodede virkning. Derigennem vil der blive plads til en pæn vækst op til ca. 1840, hvor vi har de første rimeligt sikre oplysninger om produktionens størrelse.

På baggrund af den nævnte forbeholdenhed over for udskiftningens driftsmæssige betydning ser Bo Johansen derfor ligesom Kjærgaard dens betydning i første omgang som liggende et andet sted end det økonomiske. Mens Kjærgaard dristigt tolker den som en reform, hvis mål var mere magt til enevælden, så ser Johansen dem mere besindigt – men ikke mindre nytænkende – som en løsning på de problemer, befolkningsvæksten i det 18. århundrede skabte. Gennem udskiftningens oprettelse af små husmandssteder muliggjorde man en optagelse af det stadigt voksende befolkningsoverskud i landbosamfundet (s. 76-77 og 130-131). Allerede Birgit Løgstrups studie over »Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede« (i *Bol og By* 1986:2), der påviste, at befolkningsvæksten førte til en

gradvis indskrænkning i husmændenes græsningsrettigheder til landsbyjorden, pegede i den retning. Men efter Bo Johansens studie er den ofte fremførte opfattelse af husmændene som udskiftningens store tabere næppe længere holdbar. I stedet tegner sig et billede, hvor udskiftningen afspejler resultatet af en ny social orden skabt af en øget befolkning. Faktisk påviser Bo Johansen, at der i hvert fald for Falsters vedkommende snarere har været tale om en forbedring, idet de udskiftede husmænd faktisk fik bedre græsningsmuligheder end i landsbyfællesskabets sidste tid (s. 90). Dette får ham dog ikke til at undervurdere husmandsbefolkningens ofte kummerlige forhold (s. 128).

De her anførte forhold er langt fra de eneste interessante i Bo Johansens undersøgelse. Den statistiske tilgang giver mange overraskende og spændende resultater, der fortjener, at man i de kommende år vil forholde sig til dem. Samtidig må man sidde tilbage med håbet om, at andre vil tage tråden op og lave lignende undersøgelser for andre områder af landet. Kun herigennem vil man kunne overvinde problemet om de enkelte lokalområders grad af repræsentativitet.

Står valget derfor mellem revolution som hos Kjærgaard eller kontinuitet som hos Bo Johansen, må man, hvis man insisterer på at fastholde forestillingen om en veritabel landbrugsrevolution, samtidig være opmærksom på, at de strukturreformer, der dominerede perioden mellem 1780 og 1805, ikke ændrede alting fra dag til dag. De var en ramme, der først gradvist blev udfyldt, og ikke, som Kjærgaard mener, slutstenen på en eksplosiv vækst nærmest *overnight*, der herefter lagde sig som »en møllesten om halsen på det danske samfund« (da. udg. s. 223, eng. udg. s. 251).